

מה רואים הננסים מעל כתפי הענקים

יעקב שביט | 28.07.2004 | 00:00 | עודכן ב: 10:27

אברהם מלמד, על כתפי ענקים: תולדות הפולמוס בין אחרונים לראשונים בהגות היהודית בימי הביניים ובראשית העת החדשה, הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, 2003, 335 עמודים "אנו כננסים היושבים על כתפי ענקים, שיכולים אנו לראות דברים רבים יותר ורחוקים יותר מאשר הם, לאו דווקא בשל חדות ראייתנו או חוסן גופנו, אלא משום שאנו נישאים ומרוממים לגובה על-ידי גודלם הענקי..." (מתורגם אצל יוסף ציגלר בכרך השני של "בין יהודים לנוצרים", כרך ב, האוניברסיטה הפתוחה, 1993). המשל הזה, המצוטט תדיר מפי ניוטון, יוחס על ידי הפילוסוף ג'ון מסולסברי לברנר משארטר - שניהם בני המאה ה-12. הוא קיבל ביטוי אמנותי בטרנספט הדרומי של הקתדרלה בשארטר (שהיתה מימי ברנר מרכז חשוב ללימודי הפילוסופיה), המתאר את ארבעת חברי האוונגליונים יושבים על כתפי ישעיהו, ירמיהו, יחזקאל ודניאל.

המשל הזה מבטא את המתח בין מסורת לחידוש ואת הצורך בלגיטימציה דרך השאילה מתרבות אחרת - ומציע לו פתרון. במידת מה דומה המתח הזה לפולמוס שהתנהל במאה ה-17 בעיקר בשדה הספרות בין ה"עתיקים" וה"חדשים"; פולמוס, או "מריבה", שחולל ב-1687 בצרפת שארל פרו, ואשר הידהד גם באנגליה (הידועה בתגובות היא זו של ג'ונתן סוויפט על "מלחמת הספרים" בספרייה של סט. ג'יימס) משנת 1697.

המשל שלעיל נועד להציע אסטרטגיה שתאפשר להשתחרר מהמסורת ארוכת שנים, שטיפחו אבות הכנסייה; מסורת שייחסה ל"קדמות" סמכות ועליונות ללא עוררין. לשם כך חיפשה, וגם המציאה, "אבות רוחניים קדומים", והציגה לעתים קרובות את ה"חדשנות" כ"זיוף". במסגרת החברה הדתית, האסטרטגיה היעילה להכנסת חידוש לא היתה מרידה בסמכות הקדמונים, אלא התבססות עליהם, והצגת החדשים כממשיכי שלשלת המסירה. להלכה מדובר בחידוש שמרני, אך לא אחת בחידוש במסווה של כיבוד המסורת. הקדמונים בתיאולוגיה הנוצרית של המאות ה"ב והי"ג היו היהודים המאמינים בברית הישנה, הסופרים והפילוסופים ה"פגאניים", אך גם אבות הכנסייה עצמם. ביהדות היו אלה המקרא, ספרות חז"ל, ומהמאה ה-13 ואילך - הרמב"ם.

השימוש שנעשה בספרות היהודית של ימי הביניים במשל ה"ננס על גבי הענק" הוא כשלעצמו גילוי של השפעה תרבותית נוצרית על הספרות היהודית, אף שלהלכה אפשר לראות בו רק ניסוח חדש של שתי אימרות תלמודיות: "אם ראשונים בני מלאכים, אנו בני אנשים; ואם ראשונים בני אנשים, אנו כחמורים" (בבלי, שבת קיב ע"ב), ו"טובה ציפורן של ראשונים מכריסן של אחרונים" (בבלי, יומא ט ע"ב). במאה ה-15 נתנו שתי האימרות האלה ביטוי לתודעתם של חכמי אשכנז, שהם נחותים מקודמיהם ולכן אסור להם לחלוק עליהם. ההיסטוריון ישראל יובל טוען שאין דמיון מבחינת התכנים הפנימיים של צמד המושגים antiqui-moderni וראשונים-אחרונים, וכי הדמיון קיים רק ככל שהדבר נוגע להיווצרותה של תודעת זמן דומה בשתי החברות (ראו: ישראל י' יובל, "ראשונים ואחרונים, תודעת זמן ותודעה עצמית באשכנז"), ציון, נז"ד, תשנ"ב).

טענה זו נכונה בנוגע לחכמי אשכנז, ובכתביהם אכן מופיע המשל בהקשר ההלכתי; ואולם המשל

מופיע בספרות היהודית כבר במאה ה-13. רבי ישעיהו מטראני (רי"ד) שבאיטליה, אחד מבעלי התוספות (מת ב-1250 לערך), שמע אותו, לדבריו, "מחכמי הפילוסופים": "הוי אומר הננס שעניו גבוהות עכשיו יותר מעיני הענק, כך אנו ננסים רוכבים על תוארי ענקים מפני שראינו חכמתם ואנו מעניקי'ם) עליה ומכח חכמתם חכמנו לומר כל מה שאנו אומרים ולא שאנו גדולים מהם..." (תשובות הרי"ד, סימן סב). מלמד מצא כי עוד קודם לכן עשה בו שימוש אברהם אבן עזרא בשירו האוטוביוגרפי "נדוד הסיר אוני", כשהרכיב דימוי מקראי על דימוי לטיני-נוצרי: "ואלו בא חגב / יוני - במ שגב / ורכב על-כל-גב / ונחשב כענקים". הננסים מהמשל הלטיני-הנוצרי הופכים כאן לחגבים מספר במדבר יג, לג. זאת ועוד: הרבה לפני חדירת המשל הזה לספרות היהודית השתמשו מחברים יהודים (כמו דונש אבן לברט, יונה אבן ג'נאח ואחרים) במימרה שמקורה בספרות היוונית והרומית, ושהיתה פופולרית בספרות הלטינית הביניימית: "ריב לאמת עם אפלטון ושניהם אהובנו אך האמת אהובה יותר". מדובר איפוא לא רק בשאלות הקשורות להתפתחות ההלכה ולשם לגיטימציה לחידושים הלכתיים, אלא בהקשר רחב הרבה יותר של ההיסטוריה האינטלקטואלית והתרבותית של היהודים בימי הביניים, בראש וראשונה ביהדות ספרד ושלוחותיה. מדובר בהיפתחות לפילוסופיה ולמדע "של הגויים" ובעיסוק של היהודים בהם, ובתוך כך בהשפעת התפישה המעניקה לשכל (התבונה) האנושית מעמד סמכותי (מול סמכות ההתגלות).

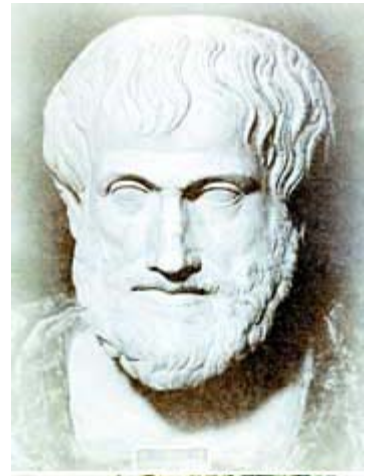
ספרו של אברהם מלמד מציע לקרוא סקירה רחבה ומפורטת מאוד של המתח שנוצר בין תחומי ההגות והידע השונים, ובעצם בין מקורות הסמכות השונים, וניתוח מלומד ומעמיק של המתח הזה ותוצאותיו. הוא כותב אמנם במבוא שדינו יתמקד בהקשר הפילוסופי-המדעי של הסוגיה, ולא בהקשר ההלכתי (להוציא הידרשות לטיעונים מטא-הלכתיים). ואולם, באופן בלתי נמנע, חלק לא קטן מהדין עוסק בהקשר הזה. הופעת ההקשר האחר, הפילוסופי המדעי, היא, כמובן, חידוש מהפכני בעולם המחשבה היהודית, כלומר, העיסוק בתיאולוגיה ובפילוסופיה. דווקא מאחר שלכאורה היה העיסוק הזה משוחרר מעול המסורת, נדרשה לו לגיטימציה ממקורות קדומים, דבר שהביא לקריאה חדשה של הספרות הקדומה, כדי למצוא בו תכנים פילוסופיים ומדעיים, ולברר את ההתאמה - או האי-התאמה - בינם ובין הפילוסופיה והמדע של "אומות העולם".

הפרק הפותח, ובעצם המרכזי בספר (עמ' 62-137), עוסק ברמב"ם. הוא מוצא אצלו ביטויים של תודעת נחיתות כלפי הראשונים, המעוגנת בפסימיזם תרבותי ("התדרדרות הדורות"), בד בבד עם הטענה שבשל כך אין לקבל נורמות מקובלות ללא בדיקה, ועם היגדים מהפכניים על אודות עדיפות האחרונים על הראשונים. ההיגדים האלה, לדעת מלמד, מטרימים, או מזכירים את התיאוריה "המודרנית" של הקידמה. מלמד דן ברמב"ם הן כאיש הלכה, המקבל עליו את המשימה של ארגון סופי של כל בניין ההלכה, המחייבת יצירתיות פרשנית והכרעות הלכתיות בנושאים שיש עליהם מחלוקת, והן כפילוסוף ואיש מדע, הדין בסוגיות שהן מחוץ לגדר ההלכה, ומוצא במקורות הקדומים רעיונות פילוסופיים ומדעיים ומברר את ההתאמה בינם ובין הפילוסופיה והמדע של בעלי הסמכות ה"פגאניים", כשארסטו הוא הסמכות העליונה כמעט בכל תחום. הרמב"ם גרס שבתחומי המדעים השונים - הביולוגיה, הרפואה, האסטרונומיה והמתמטיקה - לא זו בלבד שאין לראשונים עדיפות; אדרבה, כיוון שמדובר במדעים אמפיריים, העדיפות ניתנת לאחרונים. במלים אחרות, תולדות המדע הן תוצר של התקדמות הידיעה האנושית.

ואולם, בעוד שהרמב"ם תקף בחריפות את אלפי הספרים "שחיברו הטפשים בהבל וריק" בעניין אסטרונומיה, והוציא את האסטרונומיה והידיעה המטאפיזית מהתחומים שבו סמכות אריסטו היא ללא עוררין, הרי בתחומים האחרים הלך בעקבות אריסטו, וראה בביקורתו של גלינוס על הלוגיקה והפיסיקה של אריסטו חוצפה, ואף מחלת נפש. מן הבחינה הזאת, כמדומה, הרמב"ם לא מילא אחר

דעתו שלו, שבתחומי מדע שונים, הידע של אריסטו אינו הידע הוודאי והסופי. את המסקנה הזאת הסיקו מחברים אחרים, כגון אבו פלקירא, לוי בן גרשום (הרלב"ג), שהדגיש את חשיבות הצטברות המידע האמפירי, ר' יצחק אבן לטיף, שערער על סמכות הפיסיקה האריסטוטלית, ואחרים. את העמדה הרדיקלית ביותר על רקע המהפיכה המדעית ביטאו האנציקלופדיסט שלמה אלמולי, שכתב: "עכשיו עיני הננס יותר גבוהות מעיני הענק כן אנחנו הננסים רוכבים על צוארי ענקים מפני שראינו חכמתם ואנחנו מעמיקים ומכח חכמתם חכמנו...". עזריה מן האדומים (די רוסי), אברהם בן חנניה יגל ושלמה דל מדיגו (יש"ר מקנדיאה) - מי שתיאר את אבן רושד כמי "שהיה קשור ככלב אחרי אריסטוטלס" - בני המאה ה-16 וראשית המאה ה-17.

המסע המקורי והמרתק שמלמד מגולל בספרו בעקבות משל הננסים על כתפי הענקים בספרות היהודית - במשך המאות ה-16 וה-17 הוא מצא 15 הוגי דעות יהודים שהשתמשו בו - הוא לא רק מעקב אחרי השתלשלותו של מוטיב, או של טיעון. הוא מאיר את מכלול ההיסטוריה האינטלקטואלית היהודית מנקודת תצפית מעניינת ומרתקת במיוחד. הוא נוגע בכל האסטרטגיות, כלומר, מערכת ההצדקות שפותחה כדי להצדיק עיסוק ב"חוכמות כלליות". ממילא הוא נדרש - וזה העיקר - גם לתוכן הטענות שההצדקות האלה הניבו, או איפשרו להניב. הדיון הזה גם מלמד כי ימי הביניים הצטיינו במתח פנימי, בערות אינטלקטואלית ובחדשנות גדולה מאוד, המוכנה להכיר בכך ש"האמת הקדמונית" אינה נצחית, אלא מותר להסביר אותה, לפרש אותה ולהשלים אותה. בהקשר היהודי, מקורות הסמכות ה"עתיקים" לא היו מעכשיו רק התורה (והתלמוד), המכילה לכאורה את כל האמיתות המדעיות והפילוסופיות, אלא גם הפילוסופיה והמדע של ה"פגאנים" - וכמובן גם יצירת הרמב"ם - שצריך להתמודד אתם. מדובר איפוא בפרשנות לא רק של משה והלל, אלא גם של אפלטון ואריסטו. מאחר שאלה אינן רק "חוכמות מעשיות", החידוש המהפכני כאן הוא כפול: מצד אחד, נכונות לקבל אמיתות ממקור חיצוני, ומצד אחר, להתמודד עם האמיתות שבאו מקורות חיצוניים סותרים. השאלה המכרעת היא איפוא האם הננסים ראו למרחוק גם דברים שונים ממה שראו הענקים, והחידוש השמרני היה הכסות הנדרשת בחברה שמרנית לחידוש מהפכני שביטא פער עמוק בין הדורות. נראה שהטענה הזאת נכונה לא רק במה שנוגע להצדקות שהניחו את יתרון האחרונים על הראשונים, אלא, במקרים רבים, גם במה שנוגע להצדקות שהניחו את יתרון הראשונים. השאלה אם התפישה הזאת אכן הטרימה את המהפיכה המדעית וההגותית בהשפעת קופרניקוס וגלילאו, בייקון ושפינוזה נותרת פתוחה.

פרוטומה של אריסטו (למעלה) ופסלו של הרמב"ם בקורדובה: הרמב"ם ראה באריסטו סמכות ללא עוררין

